

На правах рукопису

СТЬОПІН Володимир Олексійович

ЕВОЛЮЦІЯ ФІЛОСОФСЬКОЇ КОНЦЕПЦІЇ СОЦІАЛІЗМУ В МАРКСИЗМІ

09.00.03 — Історія філософії

А в т о р е ф е р а т
дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора філософських наук

ДВ 27200

Робота виконана на кафедрі філософії Дніпропетровського інженерно-будівельного інституту

Офіційні опоненти:

- доктор філософських наук, професор КИРИЧЕНКО М.Г.
- доктор філософських наук, професор МОРОЗ І.А.
- доктор філософських наук, професор СУШЕНКО С.І.

Провідна установа: кафедра історії філософії Київського державного університету ім.Т.Г.Шевченка

Захист відбудеться " 28 " Травня 1993 р. о 13⁰⁰ год. на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 053.24.06 по захисту дисертацій на здобуття наукового ступеня доктора філософських наук при Дніпропетровському державному університеті (320625, ЛСП, м.Дніпропетровськ-10, пр.Гагаріна, 72, Дніпропетровський держуніверситет, корп.І, аул. 604).

З дисертацією можна ознайомитись в бібліотеці Дніпропетровського державного університету.

Автореферат розісланий " 28 " квітня 1993 р.

Учений секретар спеціалізованої вченої ради

ФІЛАТОВ А.В.

ЛНБ України ім.В.Стефаніка

00803021 (E)

ЛНБ ім. В. Стефаніка
АН України

АКТУАЛЬНІСТЬ ТЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Крах світової системи "реального соціалізму", розпад СРСР змінили не лише політичну карту світу, але й похитали "ідеологічний баланс" в структурі суспільної свідомості як сучасного людства в цілому, так і нашого суспільства зокрема. Криза практики "реального соціалізму" з неможливістю потрахити до підвалин і його теорії. Зважаючи б нерушимі ще зовсім недавно такі світоглядні цінності, як "соціалізм" і "комунізм", "марксизм" і "ленінізм", сьогодні опинилися під вогнем масованої критики.

Наслідком цієї обставини стало різке розмежування таких солітарних в зовсім недавньому минулому "просоціалістично настроєних" соціальних сил в нашій країні і за рубежом. Одні з них, не бажаючи "поступитися принципом", зайняли непримиримо ортодоксальну позицію в оцінці теорії і практики соціалізму. Інші, "раптом прозрівши" і "швидко перебудувались", не шкодують сил для проклять на адресу останніх. Треті, зайнявши конструктивно-критичну позицію, намагаються зрозуміти природу такого унікального соціального феномена як соціалізм. Свій вагомий внесок в це різноголосся вносять послідовні противники (в минулому і сучасному) соціалістичної ідеї, теорії і практики.

Суперечність цих позицій, їх не завжди виправданий радикалізм, який підігрівав підвищену емоційність аргументації на шкоду її раціональності, породжує ситуацію, коли опублікований за останні роки величезний масив літератури, присвяченої соціалістичній проблематиці, висунув вперед наші уявлення про соціалізм зовсім не так значуще, як цього можна було б чекати в обстановці, яка склалася. Все в незалежно від суб'єктивної оправданості вибору будь-яким із прихильників вищезазначених позицій об'єктивно кращим залишається прагнення одержати адекватні, істинні знання про сутність того суспільного ладу, в якому ми жили (і живемо покищо), його минуле і сучасне. Тому що зрозуміти це - значить перебачити своє майбутнє, "забезпечивши" його від драматичних колізій минулого і сучасного. Одним із способів вирішення цієї проблеми є дослідження ідейно-теоретичних жерел тієї масової соціальної дії, яка поронила в ХХ ст. такі різнопланові феномени, як "реальний соціалізм", з одного боку, та "імперіальну цивілізацію Заходу", з іншого.

Серед "ключових побутоків" соціальних трансформацій протягом всієї суспільної історії знаходиться соціалістична ідея. І мислительні минулого, і сучасні вчені, які потримуються найрізноманітніших

поглядів на соціалістичну практику і теорію, підкреслюють, що соціалістична ідея, маючи глибокі корені в самому фундаменті суспільного буття людства, безсмертна. Її "приваблива сила лежить на ідеалізмі соціалістичного світогляду, на тому духовному і моральному натхненні, яке вія від нього йде"¹. Поки в суспільстві зберігається експлуатація і нерівність класів, вона буде спонукати прагнення "прирваних і скривавлених" до розумного суспільного устрою, який забезпечив би кожному свободу і ласкає життя. Ця обставина - свідчення внутрішньої логічності ідеї соціалізму. Здатність нахилати широкі народні рухи, захоплювати величезні маси, означає, на думку І. Шафаревича, що "впливу цього світовісвітчуття зазнають дуже багато, а, можливо, в якійсь більшій чи меншій мірі - і всі люди"².

Складаючи "атрибутивну якість" суспільної свідомості людства в його класовій історії, ідея соціалізму в своїх основних принципах, сформульованих спочатку в комуністичній концепції Платона, прийшла в ХХ ст. практично в первозданному вигляді, заглибивши "по суті" погляди перших християн, утопії Мора і Кампанелли, теорії Маблі і Мореллі, ідеї французьких просвітителів, погляди утопістів ХІХ ст., концепції Маркса, Енгельса і їх послідовників, набуваючи тим самим на кожному історичному етапі конкретної форми. Являючись завжди реакцією на ті явища в суспільстві, які зв'язані з вирішенням основного соціального протиріччя - між особистістю і суспільством - в його конкретно-історичному переломленні, остання знаходила своє матеріальне втілення у відповідній соціалістичній практиці - християнській, феодальній, селянській, дрібнобуржуазній і т.п. Ця обставина дозволила М. Веберу висловити думку, що "соціалізм на ірраціоналістичних типах існував всюди на землі в різні періоди і в будь-якій країні. Сучасний соціалізм при всій своїй унікальності можливий тільки на визначеному вище ґрунті"³.

Думки про історичний крах ідеалів соціалізму, які розповсюджуються зараз, в період загальної кризи практики і теорії "реального соціалізму", не мають під собою реальної основи, тому що зазнає поразки не соціалістична ідея в цілому, а утопічний лівоіраціоналістичний воєнний комунізм, який прикривається термінологією соціалізму (в його теоретичному і практичному втіленні). Активний пошук причин катастрофічного стану, який склався в нашому суспільстві, приволить

1. Фромм Э. Социализм // Коммунист. - 1991. - № II. - С. 28.
2. Шафаревич И. Социализм как явление мировой истории // Дон. - 1991. - № I. - С. 125.
3. Вебер М. Социализм... // Вестн. Моск. ун-та. - Сер. I2. - 1991. - № 2. - С. 50.

пенких "теоретиків" по висновків, що "в усьому винен марксизм". Схо-
 нак це ствердження свідчить скоріше про неосвіченість і уперенке-
 ність його авторів, ніж про прозорливість і наукову об'єктивність.
 Е.Фрому не випадково відзначав: "Хоча знайомство з усіма працями
 Маркса та інших соціалістів сьогодні поступне кожному, більшість
 найбільш запеклих противників соціалізму і марксизму ніколи не чита-
 ли Маркса, інші мають лише поверхове уявлення про його вчення. Нав-
 ряз чи можна припустити, щоб знавчі і розумні люди могли настільки
 спотворити ідеї марксизму і соціалізму, як це трапляється зараз на
 кожному кроці"¹.

Був-таки добросовісний посліпник творчості Маркса і Енгельса
 не може не виявити, що вілправним пунктом їх "виходу" на соціаліс-
 тичну проблематику є абстрактно-теоретичне обгрунтування соціаліс-
 тичної (комуністичної) перспективи людства, яке базуються на досяг-
 неннях світової соціалістичної думки, але перш за все - німецької
 класичної філософії. "Німці - нація філософська, - писав Маркс, -
 вони не побажать, не захочуть відмовитися від комунізму, якщо він
 лежить на здоровому філософському ґрунті, особливо коли він є немн-
 учим висновком з їхньої власної філософії. І от завдання, яке нам
 належить тепер виконати. Наша партія повинна довести, що або всі
 зусилля німецької філософської думки від Канта до Гегеля залишилися
 марними і навіть гірше, ніж марними, або їх завершенням повинен бу-
 ти комунізм"². Рациональне, смислотворюче ядро марксистського ро-
 зуміння комунізму спочатку базувалося в япських характеристиках.
 Своюючи об'єктивну діалектику історії, філософія Маркса риробляє
 таку картину соціалізму, для якої громадська і індивідуальна свобо-
 да така ж імманентна, як і розвиток. Ідея визволення людини і набли-
 влення комунізму як соціальної форми її втілення слугила одним із
 провідних ціннісних регулятивів прогресивної захілноєвропейської
 думки. І було б ливно, якби вона, опержавши в марксизмі філософське
 обгрунтування і увішовши таким чином до складу загальної картини
 соціального світу, напалі елімінувалася від змісту загальносоціоло-
 гічної концепції людської історії³.

Роблячи "другий крок" в обгрутуванні комуністичної (соціаліс-
 тичної) ідеї, а саме: звільнюючи її від надуманості і абстрактності
 проєктів прилепного у попередніх мислителів, К.Маркс і Ф.Енгельс,
 ніколи не забуваючи і ніскільки не принижуючи значення звільнення

1. Фрому Э. Указ. Соц., С. 27.

2. МАРКС К., Энгельс Ф. Соц. - Т.І. - С. 540.

3. Фр.: Гадмер В.Д. Марксов проект общественного переустройства:
 философско-социологический контекст // Социологические исследо-
 вания. - 1991. - № 3. - С. 33.

дипни і комунізму як соціальної форми його (звільнення) реалізації, зробили це обґрунтування висновком із наукового аналізу капіталістичного розвитку суспільства, поклавши тим самим комунізм (соціалізм) як зв'язаний з ходом економічного і соціального розвитку закономірний продукт прогресу цивілізації та історичної творчості трудящих. Таким чином, саме філософсько-історичні погляди основоположників марксизму, а не орієнтація на політичну кон'юнктуру чи часову свідомість, наклали їх теоретико-методологічним побудовам обґрунтованості і переконливості.

Разом з цим сьогодні стала зовсім очевидною неопустимість довести цього існуючого в радянському суспільствознавстві ставлення до спадщини класиків марксизму як до чогось раз і назавжди даного, однозначного, істинного в останній інстанції. Будь-яке її (спадщини) історико-філософське дослідження, на думку дисертанта, повинно перелачитися терміни установками.

По-перше, оцінюючи значимість тих чи інших положень марксистської теорії для сучасності, не можна змішувати різні різні пізнання реальної дійсності. Як справедливо відзначає В.Мелвелів, "найбільшу цінність в теорії являють собою фундаментальні ідеї. Вони повинні відображати самі основи суспільного організму, його найбільш глибокі і стійкі зв'язки... Інше питання - аналіз конкретних етапів і форм суспільного розвитку, тих чи інших соціальних систем. Загальні методологічні підходи мають величезну цінність для їх пізнання, для розкриття історичних зв'язків. Але тут обмежуватись загальними підходами, а тим більше відстоювати кожну букву написаного класиками не можна. Тут панують принципи: конкретний аналіз конкретної ситуації"¹. Оскільки марксистська теорія в своїй квінтесенції є теорією емпіричною, і опирається на узагальнення спостережуваних фактів, зрозуміло, що зміни в її фактичній основі ведуть за собою заміну чи виключення застарілих елементів теорії. Саме подібне оперативне оновлення і актуалізація підтверджують науковий характер теорії.

По-друге, як і всяке творіння надзвичайних умів праці Маркса і Енгельса волюнті розкривається новими гранями в нових історичних умовах. Тому при всій, здалося би, до найменших подробиць вивченості їх ідеї, ми в найближчому й віддаленішому майбутньому ще відкриємо в них масу геніального, досі нам не зрозумілого, тому що вони сумісні з багато ширшою картиною світу, створеною зусиллями наступних поколінь учених і революціонерів.

По-третє, та "турбуєча" багатьох добросовісних і чесних пос-

1. Мелвелів В. Испитание историей // Коммунист. - 1990. - № 17. - С. 5.

літників творчості класиків марксизму обставина, що в працях Маркса і Енгельса ми можемо виявити величезну кількість різних, а інколи просто протилежних суджень з одного і того ж питання, повинна укріпити нас в такому висновку: зовсім неідеальні уявлення тих марксистів, які вважають будь-яке положення класиків про той чи інший предмет завершеною науковою теорією. Навпаки, в переважній більшості випадків ці положення носять характер гіпотез, які припускають широку варіативність в процесі їх підтвердження (чи спростування). Найзначиміший вклад Маркса і Енгельса в створення наукової соціології в тому, що вони "озадачили" своїх послідовників величезним масивом проблем, запропонувавши в той же час різні варіанти, шляхи розв'язання останніх. Звілси виходить, що розвиток марксизму можливий в різних напрямках, а не лише в догматичному варіанті сталінського "марксизму-ленінізму". Повинно стати аксіомою: "буковідський стиль" в оцінці творчості основоположників марксизму абсолютно безперспективний. Будь-яке положення К.Маркса і його послідовників повинно прийматися (чи спростовуватися) тільки в конкретно-історичному контексті, його екстраполяція на нову соціальну реальність можлива лише при відповідності наявній практиці.

По-четверте, марксизм не є органічною цілісністю "вилитою із одного шматка сталі". Концепції, висунуті Марксом, неоднорідні в науковому плані і містять нерівноцінні ідеї. Марксизм складають зельми різнопредметні логічні конструкції, між якими є парадигмальний зв'язок, але зовсім не такий, що кожна "прикладна" теорія є прямим наслідком "фундаментальних". Крім того, те, що ми називаємо "марксизмом", інтегральна концепція Маркса, являє собою не лише науку, але й ідеологію. А значить, його аналіз вимагає двох підходів: гносеологічного, орієнтованого на пошук об'єктивних наукових істин, і аксіологічного, який має пріоритетну мету виробити нормативні твердження, які слугують безпосередніми регуляторами людської поведінки¹.

По-п'яте, необхідно напевне дистанціювати ідеї і положення батьків-засновників марксизму і поглядів їх послідовників. Тому що протягом останніх ста років марксизм був неоднорідним вченням не лише в науковому, але і в організаційному плані, будучи розколотим на дві протилежні течії: марксистсько-ленінську, комуністичну і марксистсько-бернштейнську, соціал-демократичну². Сьогодні зовсім неможливе ототожнення лінії, еволюції марксистського вчення ли-

1. Львів.: Момп'ян К.Х. Маркс и современная история // Социальная философия в конце XX века. - М. - 1991. - С. 4-5.

2. Це не блудучи по увазі "побічних" течій типу "неомарксистів", "нових лівих", "єврокомуністів", троцькістів тощо.

же з "ного більшовицьком, ленінською і особливо сталінською "версіями". Тільки особливо враховуючи всю палітру поглядів представників "люх вказаних течій", можна скласти уявлення про світоглядні посягнення марксизму і перш за все "ного теорію соціалізму.

СТУПІНЬ НАУКОВОГО ОПРАЦЮВАННЯ

Радянське суспільствознавство "епoxy реформант" все активніше використовує чотири перших із виділяваних принципів дослідження марксистської концепції соціалізму. В останні роки з'явилися ряд серйозних і цікавих монографій¹ і збірників², а також дисертаційних робіт, які досліджують ті чи інші сторони "реального соціалізму"³, що дозволило значно просунути вперед наукові і філософські уявлення про теорію і практику останнього.

Щодо досліджень соціал-демократичної "версії" теорії і практики соціалізму, то вони в радянському суспільствознавстві знаходяться в самому зародку. Монографічних видань на цю тему нема взагалі⁴,

1. Див., наприклад: Еутенко А.П. Современный социализм. - М. - 1989; Золотухина-Абодина Е.В., Золотухин В.Е. Социализм: проблемы формирования. - П/Д. - 1989; Платонов С. После коммунизма. - М. - 1989; Социализм: мифы прошлого и будущего. - М. - 1989; Алексеев С.С. Перед выбором. Социалистическая идея: настоящее и будущее. - М. - 1990; Еутенко А.П., Шкреба А.А. Дialeктика общественного развития. - К. - 1990; Кобалев А.М. Что же такое социализм? - М. - 1991; Симонова Н.А. Что мы построили? - М. - 1991.
2. Див., наприклад: Иного не дано. - М. - 1988; Общество, цивилизация, социализм. - М. - 1988; Социализм: социальная справедливость и равенство. - М. - 1988; Философские проблемы развития социализма. - М. - 1988; Постигание. - М. - 1989; Ленинская концепция социализма. - М. - 1990; Социализм в России. - М. - 1990; Через тернии. - М. - 1990; Погружение в трясину. - М. - 1991; Социализм в контексте современной цивилизации. - М. - 1991; Социальная философия в конце XX века. - М. - 1991; Социалистический идеал: вчера, сегодня, завтра. - М. - 1992.
3. Див., наприклад: Гусейнов А.Ф. Общие закономерности становления и развития социализма и особенности их проявления на различных его этапах. - М. - 1988 (лкт.); Кириченко Н.Г. Революционная перестройка и развитие социалистической цивилизации. - М. - 1988 (лкт.); Шкреба А.А. Противоречия реального социализма: некоторые проблемы теории и методологии. - М. - 1988 (канл.); Авксентьев А.Л. Проблема сущности определения социализма. - Хар. - 1989 (канл.); Беспалоникова А.П. Дialeктика содержания и формы в развитии социализма. - М. - 1989 (канл.); Думитрова Л.М. Механизмы разрешения социальных противоречий в условиях социализма. - К. - 1989 (канл.); Жалалов Ш.А. Основной принцип социализма: сущность и пути реализации. - К. - 1990 (канл.); Жовтун Л.Т. Противоречия процесса социализации социализма и формы их разрешения. - М. - 1990 (лкт.); Кузнецов В.А. Теоретико-методологические проблемы становления социализма: опыт формационного анализа. - Кувб. - 1990 (канл.); Сморгунюв Л.В. Советская модель социализма: сущность кризиса и проблемы перестройки. - Л. - 1990 (лкт.).
4. Усі книги присвячені дослідженню соціал-демократичного руху на Заході, які вийшли по цього чия в наших країні, при всій їх фактич-

перша дисертаційна робота була виконана лише в 1991 році¹, справа обмежується журнальними статтями².

Відсутність належної уваги наших суспільствознавців до цієї проблематики пояснюється двома прямо протилежними причинами. Ортодоксальні захисники "реального соціалізму" не бажають "поступатися принципами" і тому, як і раніше, бачать в соціал-демократах Заходу ревізіоністів, які перекрутили марксистське вчення, і опортуністів, які зрадили робітничий клас, а не соратників у спільній справі. Непримирні критики минулої суспільної системи із числа "лемократів", які мріють про реставрацію капіталізму в колишньому СРСР, не хочуть нічого знати про соціалістичну природу сучасного західного індустріалізму.

ніє змістовності "звичайно" відзначені "перезгаланність" коментарів в пусі комуністичної апологетики. Див., наприклад: Кривогуз И.М. П Интернационал. 1889-1914 гг. - М. - 1964; История второго Интернационала, в 2-х тт. - М. - 1965-1966; Темкий П.Г. Ленин и международная социал-демократия. 1914-1917 гг. - М. - 1968; Овчаренко Н.Е. Германская социал-демократия на рубеже двух веков. - М. - 1975; Браунович С.М. Карл Каутский: эволюция его воззрений. - М. - 1978; Международное рабочее движение. Вопросы истории и теории. - Т. 3-4. - М. - 1978-1980; Кривогуз И.М. Рабочий социалистический Интернационал. 1923-1940 гг. - М. - 1979; Чернеповский Д.М. Революционные марксисты против центризма. - М. - 1983; Идеология международного социал-демократии в период между двумя мировыми войнами. - М. - 1984; Марксистская философия в международном рабочем движении конца XIX - начала XX века. - М. - 1984; Вебер А.Б. Классовая борьба и капитализм. - М. - 1986; Клячкин И.И. Революционный марксизм против методологии ревизионизма и центризма. - Воронеж. - 1988; Великий Октябрь и революции современности. - М. - 1989.

1. Див., наприклад: Петренко Е.Л. Марксистская социально-философская традиция во П Интернационале. - М. - 1991 (пект.).
2. Див., наприклад: Дипичий В.С. О диалектике взаимодействия социализма и капитализма // Вопросы истории КПСС. - 1989. - № 7; Шишков Д.В. "Реальный социализм" и социализм полтинный // Рабочий класс и современный мир. - 1989. - № 5; Агаев С.Д. Современный мир: разные пути к одной цели // Рабочий класс и современный мир. - 1990. - № 2; Орлов Б. Социализм - капитализм социальное государство // Политика. - 1990. - № 8; Ракитский Б.В. Демократический социализм... демократический капитализм... что еще? // Вестн. АН СССР. - 1990. - № 9; Галкин А., Красин Д. О многих опасностях социал-демократизации // Коммунист. - 1991. - № 13; Ланнов С.А. Многообразие современных концепций социализма // Социально-политические науки. - 1991. - № 5; Терборн Г., Красильщиков В. Идея социализма и мировое развитие // Коммунист. - 1991. - № 3; Вите О. Социализм и либерализм: возможен ли синтез? // Свободная мысль. - 1992. - № 14.

МЕТА І ЗАВДАННЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

Примавачу по увазі, що науковий аналіз вказаної проблематики абсолютно необхідний не лише для поглиблення теоретико-методологічних уявлень про найважливіші сторони сучасного суспільного буття, але і для практичної організації останнього, претенгент бачить мету даної дисертаційної роботи в тому, щоб досліджуючи еволюцію "інтегральної" марксистської філософської концепції соціалізму як діалектичної єдності її протилежних сторін, виявити можливість соціалізму виступити (поряд з іншими ідеологіями) світоглядною парадигмою сучасності, а марксизму - методологічною базою розуміння і розв'язання завдань нинішнього переломного етапу історії людства, фактором створення проекту майбутнього.

Опираючись на вироблені науков і філософськ методологічні принципи об'єктивності, конкретності, історизму, використовуючи як першоджерела праці основоположників марксизму, представників його комуністичного (В.Ленін, М.Бухарін, Л.Троцький, Й.Сталін, Ф.Мерінг, Р.Луксембург, К.Лібкнехт, А.Грамші та ін.) і соціал-демократичного (Е.Бернштейн, К.Каутський, О.Бауер, М.Аллер, Р.Гідьферлінг, Л.Елюм, Ф.Тураці, Е.Ванлервальє та ін.) течій, дисертант при досягненні поставленої мети має намір розв'язати такі завдання:

- показати об'єктивні і суб'єктивні причини організаційного і теоретичного розмежування марксистів після смерті Ф.Енгельса;
- простежити ідеїну еволюцію соціал-демократичного крила марксизму за останні сто років;
- співставити світоглядні основи міжнародної соціал-демократії і основоположників марксизму на предмет в'яснення ступеня їх спільності;
- дати аналіз основних характеристик філософських концепцій соціалізму, які розроблені теоретиками комуністичної і соціал-демократичної орієнтації, співвіднести їх з пропозиціями щодо цього, висунутими Марксом і Енгельсом;
- посліпити погляди ідеологів соціал-демократизму і комунізму на фундаментальні теорії історичного матеріалізму: суспільно-економічних формацій і соціальних революцій, що виступають методологічною основою соціально-філософської концепції соціалізму;
- розглянути принципіві відмінності в розумінні змісту і характеру розвитку економічної і політичної сфер життя соціалістичного суспільства представниками двох основних течій марксизму;
- оцінити дві "версії" марксизму з точки зору цілісності роз-

виту ними філософської концепції соціалізму;

- висунути авторську гіпотезу про сутність соціалізму на основі інтеграції суперечливих поглядів теоретиків комуністичного і соціал-демократичного крила в марксизмі;

- розглянути діалектику сфер суспільного життя при соціалізмі в руслі запропонованої гіпотези про його природу;

- показати можливості марксистської філософської концепції соціалізму як світоглядного орієнтиру для суспільної свідомості людства в ХХ і ХХІ ст.

НАУКОВА НОВИЗНА ДОСЛІДЖЕННЯ

Наукова новизна дисертаційного дослідження в тому, що:

- зроблена спроба дослідити еволюцію марксистської філософської концепції соціалізму як діалектичної єдності двох її протилежних сторін - комуністичної і соціал-демократичної;

- показана об'єктивна (економічне становище, суспільно-політична ситуація, розстановка соціально-класових сил) і суб'єктивна (з одного боку, запозичення, з другого - творчий розвиток поглядів К.Маркса і Ф.Енгельса) обумовленість появи соціал-демократичного крила в марксизмі;

- так звані "ревізіонізм", "реформізм", "спортунізм" представлені як ідейно-політичні течії, які неухильно дотримуються найпринциповіших теоретичних положень, вироблених основоположниками марксизму;

- здійснений критичний аналіз поглядів Маркса і Енгельса на соціалізм, що дав уявлення про незалежну їх (поглядів) розробку;

- запропонована система нових аргументів для обґрунтування соціал-демократичної концепції "демократичного соціалізму" як способу мирного "вростання", безпосереднього переходу від капіталізму до соціалізму;

- показана нецотаття теоретична обґрунтованість двох основних варіантів уявлень про соціалізм, вироблених в руслі його марксистсько-ленінської інтерпретації: соціалізм як перша фаза комуністичної формації і соціалізм як особлива суспільно-економічна формація;

- уточнені уявлення про деякі аспекти теорій суспільно-економічних формацій і соціальних революцій;

- представлені як взаємодоповнювачі один одного погляди теоретиків комуністичної і соціал-демократичної галузі марксизму на зміст і характер розвитку економічної і політичної сфер життя соціалістичного суспільства;

- обґрунтовується висновок про односторонність, обмеженість обох

"версії" філософської концепції соціалізму в марксизмі, необхідність їх діалектичного синтезу і подальшого розвитку на взаємознятті основі;

- висунута гіпотеза про розуміння соціалізму, яке відрізняється від існуючих у теоретиків комунізму і соціал-демократизму;

- досліджена діалектика сфер суспільного життя з соціалізму в руслі висунутого автором гіпотетичного положення про його (соціалізму) сутність;

- проаналізовані соціалістичні тенденції у розвитку ряду індустріальних країн Заходу, зроблений прогноз про наближені та віддалені перспективи розвитку держав, які відносяться сьогодні до різних суспільних систем.

ПРАКТИЧНЕ ЗНАЧЕННЯ РОБОТИ

Роблячи певний внесок в розробку проблем історії соціальної філософії, дисертаційне дослідження своїми ідеями, висновками і положеннями могло б, по-перше, сприяти подальшому вивченню історії і теорії соціалізму в рамках філософських та інших суспільних наук; по-друге, бути використаним викладачами навчальних закладів при підготовці нормативних і спеціальних курсів з проблем теорії та історії соціалізму; по-третьє, послужити аналітичним матеріалом для організації політичної діяльності партій і суспільних рухів; по-четверте, знайти застосування в практиці суспільної реформації, що проходить зараз в Україні та інших колишніх республіках СРСР.

АПРОВАЦІЯ РЕЗУЛЬТАТІВ ДОСЛІДЖЕННЯ

Основні результати дисертаційного дослідження апробовані автором на всесоюзних, республіканських, регіональних конференціях в містах: Москва (1985 р.), Москва, Запоріжжя (1986 р.), Горький, Свердловськ (1987 р.), Дніпропетровськ (1988 р.), Москва, Дніпропетровськ (1989 р.), Горький, Дніпропетровськ, Грозно, Севастополь, Москва (1990 р.), Калінінград, Н.-Новгород, Новосибірськ, Дніпропетровськ (1991 р.), а також на засіданнях семінару філософів м. Дніпропетровська (1989 р.), методологічних семінарів кафедр філософії Дніпропетровських інженерно-будівельного і гірничого інститутів в 1990-1992 рр.

СТРУКТУРА І ОБСЯГ РОБОТИ

Робота включає 313 сторінок машинописного тексту і складається із вступу, 5 глав, висновку і списку основної використаної літе-

ратури, який налічує 333 назви.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У "Вступі" обґрунтовується вибір теми дослідження, її актуальність, теоретичне і практичне значення, аналізуються ступінь її розробки в радянському суспільствознавстві, вказується мета і завдання роботи, її наукова новизна.

Перед дослідженням еволюції філософської концепції соціалізму в "інтегральному" марксизмі дисертант вважає за необхідне викласти аналіз соціальних і світоглядних коренів соціал-демократичної галузі марксизму у зв'язку з тим, що розробка цієї проблематики практично відсутня в радянському суспільствознавстві. Розв'язанню питань, зв'язаних з указаною темою, присвячена I глава "Виникнення і її ейна еволюція соціал-демократичної течії в марксизмі".

В I розділі цієї глави "Ідеїно-теоретичне розмежування марксистів" автор досліджує об'єктивні і суб'єктивні причини, які викликали по життя і обумовили подальший розвиток двох різномірних течій в робітничому русі, опираючись на ті світоглядні алгоритми, які склалися в марксистській теоретичній думці в момент здійснення самих полії.

З'ясовувачи об'єктивні (соціально-економічні і політичні) умови, які стали матеріальною базою розчленування марксизму, дисертант співставляє обстановку, яка склалася на початку століття в Росії (осередку більшовизму) і країнах Західної Європи, де домінував соціал-"реформізм". Посилаючись на точку зору В.Леніна, К.Каутського, Г.Плеханова, О.Бауера, К.Реннера, які дали об'єктивне описання стану справ в різних регіонах Європи, автор вказує, що західноєвропейські країни і Росія демонстрували в цей час суттєво відмінну "якість" соціальної організації: в перших, капіталізм одержав досить високий розвиток, маси були виховані в традиціях буржуазної демократії і парламентаризму, в інших же мав місце "серйєзнослабкий" (за виразом Леніна) капіталізм з незначною часткою приватного господарського виробництва, відсутністю будь-яких демократичних традицій.

Різна соціально-економічна обстановка в указаних регіонах Європи визначає і специфіку робітничого руху на Заході і в Росії. В європейських країнах найактивнішими політично були кваліфіковані прошарку робітничого класу, які знайшли в реформістській ідеології найбільш адекватний вияв свого соціального інтересу. В Росії ж переважна частина робітників найманої праці була потенційно готова до революційних дій. Таким чином, організаційне оформлення в структурі міжнародної соціал-демократії двох різномірних галузей (соціал-де-

мократичної, "реформістської" і комуністичної, "революційної") стало відображенням і результатом об'єктивних соціальних процесів в країнах з різним рівнем цивілізованості. І надалі, протягом всього ХХ ст. ступінь розвитку, авторитет, масштаби розповсюдження комуністичної і соціал-демократичної течій в робітничому русі визначалися перш за все відповідним об'єктивним станом речей.

Однак, врахування лише об'єктивних факторів розподілу прихильників марксистської теорії без уваги до суб'єктивного боку питання не дозволяє скласти повну картину ситуації, що склалася. Суб'єктивний момент виражається перш за все в теоретичних перевагах того чи іншого послідовника марксистського вчення, способі його інтерпретації тих чи інших положень, вироблених Марксом і Енгельсом. В основі такого "неоднозначного" підходу до праць останніх лежить закладений в саму концептуальну базу марксистської теорії принцип її творчого розвитку в нових історичних умовах, взятий на озброєння всіма без винятку течіями в марксизмі. Звісно кожна із течій всередині марксизму по-своєму ревізувала вчення його основоположників, однак при цьому вони зривували своїх опонентів в перекрученні марксизму.

Усвідомлення небезпеки ідейного і організаційного розмежування марксистів деякими теоретиками соціал-демократії привело до появи очолюваної К.Каутським групи "марксистського центру" (пізніше олержаного найменування "центризму"), яка зайняла компромісну, пограничну між двома крайніми таборами в соціалістичній теорії позицію і в той же час вважала боротьбу між ними внутрішнім "жерелом розвитку робітничої партії і марксизму в цілому. Дух пошуку згоди і плітного співіснування різнорічних течій всередині марксизму і робітничого руху, властивий центристам, не став загальним правилом. Протягом всього ХХ ст. теоретичні і політичні розбіжності між комуністами і соціал-демократами зберігались, в різні періоди то загострюючись до крайнощів, то згладжуючись. Остання обставина є наглядним свідченням явного перебільшення політичної і теоретичної несумісності цих двох течій в марксизмі протягом всього часу їх існування.

В 2 розділі I глави "Зв'язок теоретичних поглядів міжнародної соціал-демократії з основоположними ідеями марксизму" дається історичний огляд концептуальних соціально-філософських уявлень соціал-демократизму у їх "порівнянні" з положеннями класиків марксизму. Проблема послідується під двома кутами зору: формальним і змістовним. В першому випадку акцент робиться на розгляді формального проголошення наслідування марксизму в програмних документах соціал-демократичних партій і працях їх лідерів, в другому - аналізується

фактична наступність соціал-демократичної концепції суспільного розвитку і фундаментальних ідей К.Маркса і Ф.Енгельса.

Документи Робітничого соціалістичного Інтернаціоналу (РСІ: 1923-1940 рр.) і Соцінтерну (1951 р. - по сьогодні)¹, окремих партій, роботи їх лідерів свідчать, що протягом ХХ ст. міжнародна соціал-демократія бачила в марксизмі той теоретико-методологічний інструмент, який служив засобом обґрунтування її політичних цілей: створення безкласового суспільства як кінцевої мети боротьби пролетаріату, всебічної демократизації суспільного життя як засобу перетворення функції керування соціумом в руки трудящих, усупільнення основних засобів виробництва як головної передумови виникнення соціалістичного суспільства.

В той же час в роботі відзначається, що за останні 70 років бували періоди, коли в тих чи інших партіях складалося неолічкове ставлення до марксизму (в цілому чи до окремих його положень), що виявлялося в різних тлумаченнях його з боку різних течій всередині цих партій. Найхарактернішою рисою критичного ставлення до марксистського вчення стало прагнення відкинути його "теоретичну складову" (яка ніби-то не відповідала сучасним історичним реаліям), залишивши при цьому непоторканою "методологічну". Спроби ж "відкинути" марксизм повністю в історії соціал-демократизму носили епізодичний характер і ніколи не склали домінуючої тенденції його розвитку.

Змістовний аспект зв'язку концептуальних уявлень теоретиків соціал-демократії і ідей основоположників марксизму дисертант пропонує дослідити з двох позицій: 1) "текстологічна" дозволяє знайти або буквальну схожість, або змістову адекватність положень, вироблених Марксом і Енгельсом, та ідей, які вміщуються в роботах їх послідовників; 2) "об'ємна" дозволяє піляти порівняльному аналізу ві або лише фундаментальні настанови марксизму, або і фундаментальні і "пругорядні" (похідні) положення в комплексі. В роботі використовується "змішана" методика, яка визначається конкретними завданнями наукового дослідження яке проводиться.

Зв'язок теоретичних поглядів соціал-демократії з ідеями К.Маркса і Ф.Енгельса розглядається в дисертації на прикладі творчої діяльності "головного ревізіоніста" - Е.Бернштейна, тому що він був і залишається "ідеологом номер 1" сучасного "реформізму". Автор

1. Дисертант вважає можливим не зупинятися на аналізі історії П Інтернаціоналу (1889-1914 рр.), коли прихильність основної маси його членів до марксизму ніким не ставилася під сумнів (про що не раз говорив і Ленін (Див.: Ленін В.И. Полн.собр.соч. - Т.23. - С. 440; Т.33. - С. 68)).

аналізу і оцінює ті "перекручення марксизму" з боку Бернштейна, які його критик частіш за все ставить йому в провину: 1) ідеалізм; 2) метафізичну методологію; 3) відмову від матеріалістичного розуміння історії.

Знаючи ідеалізм Бернштейна, по-перше, в його "немарксистському" трактуванні основного питання філософії і, по-друге, в розумінні можливості свободи людини лише при зникненні історичної необхідності, його опоненти не звертали уваги на той факт, що ця послідовність була логічно зв'язана з уявленнями Бернштейна про зміну ролі свідомості при переході суспільства із "царства необхідності" в "царство свободи". Коли в останньому люті ставить "свідомим" (а значить, "вільним", за Бернштейном, історична необхідність зникає, Бернштейн в цьому питанні не лише не перекручує ідей основоположників марксизму¹, але, навпаки послідовно їх розвиває (чого не зробили самі класики), дозволяючи по висунуванню положення про нечопустимість традиційної трактовки основного питання філософії, підходячи тим самим до розуміння нової якості свідомості в умовах посткапіталістичного буття соціуму.

Звинувачення Бернштейна в "метафізичності" його методології пов'язане з об'єктуванням ним ідеології "реформізму", яка перелбачала ніби-то відмову від соціальної революції, абсолютизацію еволюційного (а значить, несуперечливого) шляху розвитку капіталістичного суспільства до соціалізму. Однак тут треба мати на увазі, що з одного боку, Бернштейн знаходить підстави свого тяжіння до "реформізму" в останніх роботах Ф.Енгельса², а з іншого боку, в змістовному плані його "реформізм" зовсім не був чужим діалектиці, по суті згадати його лозунг "Мета - ніщо, рух - все", вказівку, що перманентне реформування суспільства (ніби-то антитеза революції) супроводжується боротьбою різних суспільно-економічних устроїв між собою (тому що соціалістичне суспільство, за Бернштейном, є "змішаним"). Таким чином, найбільше, з чому в даному випадку можна "звинувачити" Е.Бернштейна, так це в не завжди послідовному провадженні діалектичних принципів.

Настільки ж малопереконливими є і звинувачення Бернштейна у відмові від матеріалістичного розуміння історії, тому що пріоритет матеріально-виробничих факторів, об'єктивної закономірності в істо-

1. Як відомо, в ряді своїх робіт ("Манифест...", "Анти-Дюринг", "Розвиток соціалізму от утопії к науке") Маркс і Енгельс відстоювали ті ж самі ідеї.
2. Див., наприклад, його "Введення" до праці К.Маркса "Класовая борьба во Франции с 1848 по 1850 г." (1895 р.).

ричному процесі в посоціалістичному суспільстві в його творчості виявляться зовсім явно. Прагнення з "розбавити" "аутентичний" марксизм неокантіанством з метою внести етичний, духовний елемент в систему стимуляторів суспільного руху було зв'язане з вищезгаданим бажанням Бернштейна "побачити" нову роль свідомості в соціалістичному суспільстві, що на його (Бернштейна) думку, відповідало внутрішнім тенденціям вчення Маркса і Енгельса.

Резюмуючи визначені моменти, дисертант приходить до висновку, що із змістовного боку соціал-демократична доктрина суспільних перетворень може з повним правом розглядатися як один із необхідних шляхів творчого розвитку марксистської теорії.

Пі глава дисертації "Існуючі підходи до розуміння соціалізму в марксизмі" присвячена вясненню основних принципів розуміння соціалізму, які склалися в концепціях К.Маркса і Ф.Енгельса, а також їх послідовників із соціал-демократичної і комуністичної течії.

І розділ цієї глави "Явлення К.Маркса і Ф.Енгельса про соціалізм" дозволяє виявити еволюцію поглядів основоположників марксизму на сутність посткапіталістичного суспільства. В роботі відзначається, що метою своєї соціально-філософської творчості класики вважали розробку не соціалістичної, а комуністичної проблематики, і тому, строго кажучи, ми можемо вважати їх саме комуністами, а не соціалістами. На основі діалектико-матеріалістичного розуміння історії Маркс і Енгельс розробили цілісну теорію комуністичного суспільства як загально-планетарного соціуму¹: показали взаємозв'язок змін умов життя, суспільних відносин і самих людей в процесі революції, визначили матеріальні передумови та інтернаціональний характер комуністичних перетворень, обґрунтували положення про те, що комунізм - закономірний результат розвитку людства, "справжня історія суспільства", яка починається після стрибка із царства необхідності в царство свободи.

Під впливом полії, пов'язаних з Паризькою комуною, Маркс і Енгельс прийшли до висновку, що формування повного, "чистого" комуністичного суспільства зразу після виконув з історичної арени капіталізму неможливо. Звідси виникла потреба в творчій проробці уявлень про соціальний організм, який за логікою речей, повинен знаходитися між капіталізмом і комунізмом.

В ралієському суспільствознавстві протягом усього часу його існування панувала думка, що таким "проміжним" суспільством у Маркса і Енгельса виступив соціалізм, теоретичне обґрунтування якого

1. В цьому проявляється кардинальна, принципова відміна ідей творців марксистського вчення від усіх соціалістичних і комуністичних теорій, що їм перелювали.

ніби-то міститься в роботі К.Маркса "Критика Готської програми". На протіввагу цієї точці зору в дисертації відзначається, що у вказаній роботі висунуто положення про дві фази комунізму, але нілі в ній, і в жодному з інших творів класиків перша стадія комунізму не називається соціалізмом. В жодній зі своїх праць основоположники марксизму не дали більш чи менш повного визначення соціалізму як суспільного ладу. Все наше знання про їх уявлення про останній одержано в результаті інтерпретації їх послідовниками (починаючи із соратників Маркса і Енгельса і закінчуючи сучасними марксистами) тих чи інших висловлювань, що стосуються побудови майбутнього суспільства.

Будучи реалістами, Маркс і Енгельс не раз підкреслювали, що їх прогнози майбутнього суспільства виправдані лише як висновки із тих послідовань, які є в дійсності. При зміні ж цих послідовань втрачають значення і висновки з них. Однак на адресу поглятів Маркса і Енгельса на майбутнє суспільство можна вілне ти два принципово важливі критичні зауваження. По-перше, висунувши плідну ідею про необхідність певної проміжної стадії розвитку між капіталізмом і комунізмом, творчі марксистського вчення не приділили достатньої уваги науковій проробці цього питання, а значить, не створили наукової теорії соціалізму, що повело за собою розробку соціалістичної проблематики їх послідовниками в різних напрямках. По-друге, положення Маркса про необхідність двох кардинально вілмінних одна від одної фаз у одній соціальної якості (комуністичного суспільства) суперечить принципам діалектико-матеріалістичної методології.

Плюси і міноси розуміння соціалізму основоположниками марксизму одержали свій розвиток в соціал-демократичній і комуністичній доктринах майбутнього суспільства. Розгляду першої присвячений 2 розділ П глави "Філософська концепція соціалізму у соціал-демократії".

Соціал-демократична доктрина соціалізму, на вілміну від комуністичної, має ту особливість, що вона формувалася не в умовах соціалізму, що практично відбувався, а в умовах підготовки до нього. Звілси в працях теологів соціал-демократизму частіш за все виявляється виклад філософської концепції не соціалізму як такого, а способів його побудови. Незважаючи на таку специфіку пропорції існуючого теоретичного матеріалу, ми все ж можемо одержати досить ясне знання про уявлення цієї марксистської течії про майбутнє суспільство. Тому, по-перше, що в науковому обгрунтуванні певного способу руху до соціалізму наглядно проявляється розуміння і самого соціалізму. По-друге, (що ще суттєвіше) в соціал-демократичній доктрині теоретичні уявлення про шляхи руху до соціалізму і сам соціалізм

часто зливається в ледо єдине.

Основоположником соціал-демократичної "версії" філософської концепції соціалізму в марксизмі виступив Е.Бернштейн. Стрижнем теоретичних уявлень останнього про шлях духу до соціалізму стало заперечення ним ролі насильственного повалення капіталізму (що розумілось в той час однозначно як соціальна революція) як єдиного способу вирішення цього історичного завдання. Своє обґрунтування "мирного вростання сучасного суспільства в соціалізм" Бернштейн змінив серйозними теоретичними викладками і посиленнями на соціальну практику того періоду.

Найвагомішим теоретичним аргументом (запозиченим ним у К.Маркса і Ф.Енгельса) в його концепції виступала вказівка на те, що новий суспільний організм не зможе виникнути до тих пір, поки не вичерпані всі ресурси самоудосконалення попередній, а значить, соціалізм може виникнути лише на базі зверхвисокорозвинутого капіталізму. Оскільки сучасний Бернштейну капіталізм був далеко від цього рівня розвитку, виходить, на його думку, продовжувати удосконалювати його (капіталізму) потенціал, поступово поповнюючи його "па-ростками" соціалізму.

Звісно, за Бернштейном, завданнями соціал-демократії є не завоювання політичної влади, не експропріація з її допомогою капіталістів, а створення базис соціалізму всередині капіталістичного суспільства. Такою базою він вважав кооперацію, як економічну основу, і лемократію, як політичне вираження принципів кооперативності. Уявлення Бернштейна про кооперацію і лемократію як форми "соціалізації суспільства" визначили основу його концепції "еволюційного соціалізму".

Загальнофілософською концепцією саме соціалізму у Бернштейна виступив так званий "етичний соціалізм". Опираючись на уявлення засновника марбурзької школи неокантіанства Г.Когена, Е.Бернштейн обґрунтовував своє трактування посткапіталістичної історії, прогрес в якій, на його думку, обумовлений розвитком ідеальних факторів - "загального" інтересу і моральної свідомості. Звернення Бернштейна до етичного обґрунтування соціалізму було по-різному сприйнято як його соратниками з соціал-демократичного руху, так і супротивниками із комуністичного табору. В цілому ж опоненти "етичного соціалізму" Бернштейна критикували його, як правило, не за те, що в ньому провадилося обґрунтування марбурзького суспільного яду, з позиції моральних принципів, а за те, що теоретичною базою цього обґрунтування було обрано неокантіанство.

ЛНБ ім. В. Стефаника
АН України

Тим часом у Бернштейна ставлення до різних положень останнього було неоднозначним. З одного боку, він повністю солідаризувався з когеновським розумінням історичного процесу. Лисуваччи лозунг: "Мета - ніщо, рух - все", Бернштейн опирався на неповелену тезу про припоропу неможливість побудови суспільства, здійсненої з точки зору моральних вимог. Тим самим він зарані визначив соціалізм як фактично ніколи не здійснюваний. Центр ваги з поняття цільної мети руху переносився Бернштейном на саме поняття руху. Звілси історична суть соціалізму полягає в його нескінченному творінні.

З іншого боку, Бернштейн, будучи не лише вивчателем, але і політиком, половав притаманні неокантіанському "етичному соціалізму" риси абстрактності і безмістовності. Хоча він і не створив цілісної філософсько-соціологічної доктрини соціалізму, однак саме йому, належить обгрунтування основних принципів концепції "демократичного соціалізму", яка вголом була розви на іншими теоретиками соціал-демократизму.

Формуючи концепцію "демократичного соціалізму", діячі РСІ і Соціалістерну бачили в ній "противагу" тому "бюрократичному соціалізму", який склався спочатку в СРСР, а потім і в інших країнах "реального соціалізму". Було взяте на озброєння бернштейніанське лояльне ставлення до існуючого капіталізму, підтверження пріоритет колективної власності при соціалізмі, сформульована вимога соціалізації капіталістичної власності. Цілісна програма "демократичного соціалізму" була прийнята на I конгресі Соціалістерну 1951 року.

В останні два десятиліття робилися багаточисленні спроби модернізувати традиційну концепцію "демократичного соціалізму". Частина відомих діячів європейської соціал-демократії визнають здійсненість соціалізму виключно в рамках об'єднаної Європи. Інші представники соціал-демократичних і соціалістичних партій (їх явна більшість) висувачть положення про множинність (плюралізм) різновилів чи моделей соціалізму взагалі і "демократичного" зокрема в сучасному світі. Як приклади сучасних різновилів соціал-"реформістського" соціалізму в дисертації розглядаються концепції "общинного соціалізму" англійських лейбористів і "самоврялованого соціалізму" соціалістичної партії Франції.

В останні два десятиліття багато хто з діячів міжнародної соціал-демократії стали позначати сучасні західні держави як суспільство реалізованого "демократичного соціалізму". Підстави для цього висновку вони знаходять в принципових відмінностях сучасного устрою життя індустріальних країн від капіталізму не лише XIX ст.,

але й першої половини ХХ ст.¹: державне регулювання економіки, значні масштаби суспільних форм власності, політична рівноправність трудящих, трансформація класових антагонізмів у співробітництво праці і капіталу і т.п.

В 3 розділі II глави "Розробка теорії соціалізму в комуністичній галузі марксизму" проволиться дослідження трьох концептуальних підходів до розуміння соціалізму, які склалися в міжнародному комуністичному русі: 1) соціалізм - перша фаза комуністичної формації; 2) соціалізм - специфічна суспільно-економічна формація; 3) соціалізм - перехідний період між капіталізмом і комунізмом.

Аналізуючи перший підхід в першій частині цього розділу, дисертант визначає, що його (підходу) автором є В.Ленін. Саме останній інпретував погляди Маркса і Енгельса на проблему переходу суспільства від капіталізму до комунізму в плані оголошення соціалізму першою фазою комуністичної формації. Просуванням Леніна вперед до шляху розуміння суті соціалізму в порівнянні з поглядами основоположників марксизму супроводжувалося серйозними теоретичними помилками: 1) Ленін, як і Маркс, не довів, чому комунізм на відміну від усіх попередніх суспільств повинен мати дві фази; 2) у Леніна контраст між двома фазами комунізму ще вражаючий, ніж у Маркса, тобто перша стадія соціальної системи має більше схожих рис з попередньою соціальною системою, ніж з другою стадією тієї системи до якої вона відноситься; 3) на відміну від Маркса, який писав у "Критиці Готської програми" про дві стадії комуністичного суспільства, Ленін вказує на дві фази комуністичної формації, не роблячи тим самим ніяких відмінностей між формацією і конкретним суспільством; 4) Ленін не зміг чітко визначити "просторово-часові" параметри й історичні завдання соціалістичної революції, перехідного періоду між капіталізмом і соціалізмом, соціалізму; 5) Ленін не дав цілісного, системного визначення соціалізму, уявлення про останній не набули у нього вигляду завершеної програми соціалістичних перетворень, цілісної доктрини.

В дисертації досліджується і обґрунтовується положення про те, що ленінська теорія соціалізму і марксова теорія комунізму з одного боку, володіючи рядом принципово спільних рис, з повним правом можуть вважатися єдиною вченням, з іншого боку, ленінська теорія суттєво розвіглася, лоповняє, інколи з перечує найважливіші ідеї Маркса

I. Одночасно підкреслюється відміна "демократичного соціалізму" і від "реального соціалізму" - збереження інститутів буржуазної демократії, значного приватнокапіталістичного сектора і максимально можливої децентралізації при прийнятті політичних і економічних рішень.

і Енгельса про утворення майбутнього соціуму. Найчіткіше це виявилось в післяжовтневий період, коли під впливом реальної дійсності, коли революційних перетворень Леніну довелося по-новому усвідомити ряд кардинальних питань бутівництва нового суспільства і характеристик самого соціалізму, в тому числі відмовитися від деяких ідей, які на початку революції він вважав беззаперечними.

Дисертант виліляє і аналізує в творчості В.Леніна чотири моделі соціалізму: 1) жовтневий, 2) перших ширних місяців після жовтневого розв'язку, 3) "воєнно-комуністичну", 4) "непівську". Результатом проведеного аналізу є висновок про те, що здійснений виклад основних теоретичних уявлень Леніна про соціалізм не може не залишити розв'язних вражень. З одного боку, безперечна широта, багатогранність, в більшості своїй плітність ідей Леніна про шляхи бутівництва майбутнього суспільства. З іншого - очевидна суперечність багатьох його (Леніна) позицій з нарізноманітніших питань соціалістичного улаштування соціуму. Звілси треба визнати, що різні ленінські уявлення про соціалізм повинні сприйматися сьогодні по-різному: одні як уявлені, інші як теоретичні помилки, треті як адекватне відображення дійсності, четверті як мета, яку ще треба буде здійснити.

Те, що вибір "кута зору" на ці аспекти ленінської спадщини може бути поєсть суб'єктивним, чітко виявилось при аналізі творчої діяльності І.Сталіна. Роблячи огляд підходів до оцінки останньої, які є в літературі, дисертант стійкий думати, що сталінізм - це карикатура на марксизм, а тому Маркс, Енгельс, Ленін не несуть ніякої відповідальності за "теоретичну відвертість" Сталіна і особливо за практику сталінізму.

Перелбачення основоположників марксизму і Леніна були втілені на практиці, будучи попереельно вульгаризованими, огрубленими, перекрученими. В дисертації відзначаються сталінські теоретичні відхилення (явні і "приховані") від духу марксизму, підкреслюється, що основним орієнтиром для Сталіна була "воєнно-комуністична" модель соціалізму. В роботі проводиться порівняння уявлень Леніна і Сталіна про соціалізм, підсумком якого (порівняння) є висновок про те, що суть допущених Сталіном помилок і реформацій - відступ від гуманістичної сутності соціалізму. Сталінізм в своєму "соціалістичном обличчі" є ідеологія і практика бутівництва соціалізму в будь-яких умовах і будь-якою ціною. Він не просто фальсифікує теорію марксизму, його ревізія стосується загальнолюдської проблеми співвідношення мети і засобів: сталінізм є практика за принци-

пом "мета виправдовує засоби".

В дисертації викладаються основні теоретичні "посягнення" сталінізму: розуміння усуспільнення як опержавання всіх засобів виробництва; неприйняття притаманних західній цивілізації економічних (ринок), політичних (демократія) та ідеологічних (плюралізм думок) регуляторів суспільного життя; розгляд як пріоритетного централізованого керування всіма сферами суспільного життя, в тому числі адміністративно-командних методів організації праці; уявлення про помінувчу роль партійно-державного апарату, який підміняє інститути демократії і самоуправління народу в процесі соціалістичних перетворень.

Така теоретична модель, яка склалася в 30-х роках, панувала в радянському суспільствознавстві аж до початку суспільної реформації 80-х років. Ренесанс творчого відношення до теорії соціалізму спостерігається лише за останні кілька років. У визначальному ступені це зв'язано із соціально-економічною і політичною обстановкою в країнах світової системи "реального соціалізму". В суспільній свідомості склалися переконання про можливість (і навіть необхідність) різних моделей соціалістичного суспільства. В руслі підходу, що аналізується, до розуміння соціалізму в дисертації розглядаються дві цілковиті концепції. Перша викладена С.Платоновим в його книзі "После коммунизма" (М., 1989), її суть полягає в розумінні комунізму (і соціалізму як "грубого комунізму) не як "вінця" соціального прогресу, а як перехідного ступеня до епохи "позитивного гуманізму". Друга належить С.Алексєєву, який в своїх книгах "Перед выбором. Социалистическая мля: настоящее и будущее" (М., 1990) і "Собственность, право, социализм" (М., 1989) проволить думку про те, що не соціалізм є нижчою фазою комунізму, а комунізм виступає вищою стадією соціалізму, звідси саме соціалізм оголошується ідеалом соціального прогресу. В дисертації аналізуються позитивні і негативні риси обох концепцій.

Резюмуючи все сказане в першій частині 3 розділу, дисертант підкреслює, що 75-річна історія існування уявлення про соціалізм як першу фазу комуністичної формації не позбавила його ряду суттєвих прогалин в плані логічності, непротиворічливості, системності і показу.

Друга частина цього розділу присвячена дослідженню того підходу до соціалізму, який розглядає його як особливу суспільно-економічну формацію. Опержавши за останні 30 років певне розповсюдження серед суспільствознавців Німеччини, Румунії, Польщі, СРСР,

цей підхід не був фундаментально пророблений в теоретичному плані, його застосування, як правило, було зв'язане з критикою традиційних уявлень про соціалізм як першу сталію комунізму.

В роботі дається огляд поглядів ряду радянських і зарубіжних спеціалістів, які обґрунтовують формаційну сутність соціалізму, аналізуються "слабкі місця" в аргументації, яка вже є: 1) оголошення соціалізму самостійною формацією "відриває" його від комунізму; 2) прихильники цього підходу не можуть виявити специфічних формаційних особливостей цього яду, які відрізняються від фундаментальних структурних елементів інших формацій; 3) "соціалістична формація" не може бути одночасно віднесена ні до "перелісторії", ні до "справжньої історії людства"; 4) теоретично не пророблені проблеми соціальних революцій і перехідних періодів від капіталізму до соціалізму і від соціалізму до комунізму; 5) процеси реставрації капіталізму в умовах "сформованої соціалістичної формації", які проходять в країнах Східної Європи (а в зародковому етапі і в колишньому СРСР) вступають у протиріччя з логікою формаційного розвитку суспільства.

Уразливість уявлень про соціалізм як особливу суспільно-економічну формацію обумовила появу в останній час робіт, в яких їх автори намагаються обґрунтувати формаційну сутність соціалізму посиленнями на його схожість з азіатським способом виробництва. Формацією у них виступає "реальний соціалізм", а не "справжній соціалізм". Під першим розуміємо те суспільство, яке фактично існувало (і існує) в колишньому СРСР та інших соціалістичних країнах. Під другим маємо на увазі все той же соціалізм, як перша фаза комуністичної формації. Таким чином, зберігаючи нелоторянов ідею про "двофазовість" комунізму, ці автори виявляються ще нелогічнішими, ніж ті суспільствознавці, які заперечують наявність у комунізму ранньої сталії і говорять про існування самостійної соціалістичної формації. Дисертант розглядає ситуацію на прикладі аналізу двох робіт: статті В.Миронова "Перестройка в контексте истории XX века" (Комуніст, 1990, № 13) і монографії А.Ковальова "Что ж такое социализм?" (М., 1991) – відзначаючи плідні ідеї, які в них містяться і в той же час концептуальну слабкість обґрунтування формаційної сутності "реального соціалізму": 1) заміна економічних базисних основ політичними; 2) визнання сталінізму не деформацією соціалізму, а природною, закономірною сталією розвитку суспільства; 3) оголошення регіоном розповсюдження "соціалістичної формації" – Схід, або інакше простір лонінування азіатського способу виробництва.

Третя частина З розділу розкриває уявлення про соціалізм, як перехідний період між капіталізмом і комунізмом в дисертації відзначається, що розуміння соціалізму як перехідного періоду між двома формаціями має чималу традицію, яка бере свій початок по суті в працях класиків марксизму. За останні роки цей підхід переживає відомий ренесанс, що перш за все зв'язано з реформацією, яка проходить в країнах "реального соціалізму" і її теоретичним усвідомленням. Однак, як і будь-яка наукова проблема в сьогоденному вимірі, це уявлення про соціалізм збагатилося новими ідеями.

Аналізуючи ряд праць радянських авторів, які опубліковані в останній час¹, дисертант показує теоретичну плідність розуміння соціалізму як "втіленого руху, переходу, протиріччя в цілі". В той же час в роботі відзначається, що розуміння соціалізму як перехідного історичного періоду зовсім не означає, що його прихильники однаково трактують дану проблему. Дисертант аналізує декілька підходів до вирішення останньої, відзначаючи їх "сильні" і "слабкі" сторони.

Резюмуючи все сказане в II главі, автор підкреслює, що проведене в ній дослідження різноманітних поглядів на соціалізм і шляхи його творення показує, що і соціал-демократична і комуністична доктрини мають ряд суттєвих спільних рис, які свідчать про їх (доктрин) належність єдиному марксистському вченню. Це: визнання неминучості виходу капіталізму з історичної сцени; переконання, що посткапіталістичним суспільством буде саме соціалізм; вірність принципу пріоритету економічних факторів в процесі заміни одного суспільства іншим; розуміння соціалізації в усіх схемах життя соціуму як ключового критерію соціалізму.

На цьому фоні розбіжності, які мають місце, між двома ідейно-теоретичними течіями в марксизмі, які впливають с неоднакових уявлень про спосіб (мирний чи немирний) переходу до соціалізму і які породжують несовпаління поглядів на характер перетворень в економічній, соціальній, політичній сферах життя суспільства, можуть бути оцінені як протигорліні, або ж в усякому разі не настільки суттєві, щоб бачити в соціал-демократах і комуністах непримиримих ворогів.

1. Митрошенков О.А. О ленинском понимании переходных состояний // Социально-политические науки. - 1991. - № 1; Орунчев З.М. Способ мышления современной эпохи и марксистская теория социализма // Вестн. Моск. ун-та, сер. 7. - 1990. - № 4; Диалектика нового мышления // Коммунист. - 1987. - № 18; Золотухина-Абдулина Е.В., Золотухин В.Е. Социализм: проблемы деформации. - Р/Д. - 1989.

Усвідомлення цього факту за останні кілька десятиріч знайшло своє відображення в теоретичній діяльності ідеологів західно-європейських компартій, які висунули концепції "єврокомунізму", що являє собою спробу позидання ідей "національного комунізму" і "демократичного соціалізму" з метою розробки проектів будівництва соціалістичного суспільства в країнах Західної Європи з урахуванням конкретних, специфічних умов, характерних для кожної з них. Концепція "єврокомунізму", розглядаючи соціалізм для західно-європейського регіону як відмінний від "реального соціалізму", пропонує якийсь "третій шлях" соціалістичного будівництва (пограничний між концепціями соціал-демократів і комуністів із "Східного блоку").

Відзначені недоліки соціал-демократичної і комуністичної концепції соціалізму мають своїм іжералом серйозні хибні в їх методологічній базі. Тому в III главі дисертації "Еволюція деяких методологічних принципів аналізу соціалізму в марксизмі" розглядаються два принципи філософсько-соціологічного висліження - "формаційності" структури суспільної історії і "революційності" характеру соціального прогресу, - які виявляють найсуттєвіші відмінності між двома течіями в марксизмі в плані їх розуміння соціалізму: у відповідності з відношенням до формаційної теорії одна з них бачить мету соціального прогресу в комунізмі, а друга - в соціалізмі; а у відповідності з відношенням до теорії революції одна вважається "революційним", а інше - "реформістським".

Досліження цих методологічних принципів поперещкається аналізом розуміння співвідношення об'єктивного і суб'єктивного в історичному процесі. Відзначається, що в "інтегральному" марксизмі склалося неоднозначне уявлення про цю проблему. Маркс і Енгельс в різні періоди творчості віддавали перевагу то одній, то іншій стороні вказаної "двуелності", в соціал-демократичній концепції акцент був зроблений на перевагу об'єктивних факторів в соціальних змінах, в комуністичній же - великого значення набув суб'єктивний момент. Ці погляди наклали свій відбиток і на використання в соціал-демократичній і комуністичній доктринах теорій формацій і революцій у розробці соціалістичної проблематики.

І розділ III глави "Теорія суспільно-економічних формацій і соціалізм" розкриває методологічне значення формаційного підходу до вивчення соціалізму в двох течіях марксизму. Дисертант відзначає, що теоретики соціал-демократії виявили "прохалолне" ставлення до формаційної теорії і досліджує причини цієї обставини. З іншого боку, підкреслено зацікавлене відношення до розробки цієї теорії

в комуністичній галузі марксизму не позбавило її серйозних погрешностей.

Негативістське ставлення до формаційного підходу в соціальному дослідженні, що проявилось в радянському суспільствознавстві в останні роки, дисертант вважає непродуктивною акцією, оскільки евристичні можливості нашої суспільної науки обмежувалися не застосуванням теорій формацій, а її поганим застосуванням. Ця думка в роботі обґрунтовується шляхом детального аналізу "найуразливіших" місць формаційної теорії, які виявляються її критиками.

Проведений аналіз дозволяє дисертантові по-новому розглянути історію дореволюційної Росії. Її основоположники марксизму і їх послідовники із комуністичної і соціал-демократичної течії не раз висловлювали свої погляди на рівень "соціальної зрілості" нашої країни і тим самим її об'єктивну готовність до соціалістичної революції. В працях Маркса і Енгельса можна знайти неспівпадіння поглядів на це питання. Представники і соціал-демократичної і комуністичної течій в марксизмі орієнтувалися в цьому питанні на думку Енгельса, однак інтерпретували і робили висновки з неї різні. В роботі аналізуються і оцінюються аргументи обох сторін.

Органічною частиною формаційної теорії є вивчення не основних стадій соціального прогресу (якими виступають формації), а "проміжних" станів суспільства - міжформаційних перехідних періодів. В роботах К.Маркса і Ф.Енгельса ця проблема тільки намічена, але практично не розроблена. В творах теоретиків соціал-демократії вона відсутня взагалі, хоча деякі положення, які лежать в її руслі, можуть бути виявлені. В працях же Леніна та інших лідерів більшовиків цій темі виявлено значну увагу. Зв'язане це з тією об'єктивною обставиною, що Росія протягом другої половини XIX ст. і першої половини XX ст. знаходилася в "перманентному" перехідному стані (спочатку від феодалізму до капіталістичної формації, а потім від неї до посткапіталістичного устрою суспільного життя).

В дореволюційній творчості Леніна ця тема одержала своє втілення в розробці проблеми "укладу". Виходячи з "напрацьованого" в комуністичній теорії матеріалу, дисертант розглядає роль укладів в конкретному суспільстві, пануючого укладу в структурі формації, співвідношення суспільно-економічного укладу і укладу суспільного виробництва. Підсумком цього аналізу стала вказівка на формацію як моноукладне, а на міжформаційний перехідний період як багатоукладне соціальне утворення. Звілси визнання багатоукладності соціалізму - "відрите" в соціал-демократичній концепції і "приховане" в

комуністичній¹ - говорять скоріше про його міжформаційну перехідність, ніж про формаційну стабільність. В роботі дається огляд публікацій з проблем перехідних стадій соціального процесу, відзначається перспективність цих розробок, які лежать в руслі загальнонаукового процесу становлення способу мислення сучасної епохи.

В дисертації звертається увага на те, що і серед тих, хто визнає соціальне значення перехідних періодів, нема однозначного їх розуміння. В літературі склався, в основному, два способи пояснення хронологічної структури перехідних періодів. Відповідно першому з них "особливість перехідних епох полягає в тому, що вони не лежать між формаціями, а захоплюють, з одного боку, кінцеву стадію старої формації і, з другої, - ранню фазу наступної формації"². Відповідно другому підходові, історичний етап, що розглядається, являє собою особливий міжформаційний період, поєднуючий дві "сусідні" формації; але він не входить своїми елементами в кодну з них³. Аналізуючи недоліки першого підходу, дисертант солідаризується з другим.

Резюмуючи сказане в цьому розділі, дисертант відзначає як спільні моменти в поглядах теоретиків комунізму і соціал-демократизму (визнання соціалізму закономірною стадією посткапіталістичного розвитку суспільства, розкриття "перехідності" його соціальної природи), так і відмінності (визначення різних цілей суспільного прогресу, специфічне розуміння багатокласності соціалізму).

2 розділ III глави "Теорія соціальних революцій і соціалізм" присвячений дослідженню другого методологічного заснування соціалістичної концепції в соціал-демократичній і комуністичній течії марксизму. В роботі підкреслюється нерозривний зв'язок теорій формацій і соціальних революцій. "Революційний дух" марксизму - одна з найсуттєвіших його рис, тому всі марксисты без винятку - революціонери. Віднесення цієї тези до комуністів є загальнопризнаним, і тому дисертант більше уваги приділяє аналізу відношення до революції соціал-демократів. Знайомство з партійними документами і роботами теоретиків соціал-демократизму (в різні періоди його існування) показує, що думка про "антиреволюційність" цієї течії

1. Поєднання загальнонародного і колективного (меншою мірою) укладів виробництва є свідчення, хоча і специфічно соціалістичної, але багатокласності.
2. Жуков Е.М., Барг М.А., Черняк Е.Б., Павлов В.И. Теоретические проблемы всемирно-исторического процесса. - М. - 1979. - С. 106.
3. Лув., наприклад: Семенов В.И. О сталинской типологии общин // Проблемы типологии в этнографии. - М. - 1979. - С. 34.

в марксизмі не відповідає дійсності. На початку століття А.фон Ельм таким чином викладав суть бернштейнського розуміння соціальної революції: "Через еволюцію - до революції, шляхом безперервної демократизації і соціалізації суспільного організму до повного перетворення капіталістичного суспільства в соціалістичне"¹. Таким чином, розбіжність поглядів комуністів і соціал-демократів на проблему революції проходять не по лінії "визначення чи невизнання" її історичного значення і необхідності, а по лінії відмінності уявлень про спосіб і характер здійснення революції.

Ця обставина обумовила необхідність остаточного в'яснення того, в чому суть соціальної революції. В марксистській літературі різної орієнтації завжди визнавалося те положення, що революція - це соціальний стрибок, найглибша якісна зміна всього суспільства, яка виражається в переході від однієї суспільно-економічної формації до іншої. Звідси те, що інше розуміння формації накладало свій відбиток і на уявлення про соціальну революцію. Найлогічніше виправдання дисертанту бачиться пікір, коли соціальна революція ототожнюється з міжформаційним перехідним періодом, тобто виступає як епоха, яка може розтягнутися від порівняно невеликого проміжку часу до багатьох століть.

В цьому випадку "межа між еволюційними і скачкоподібними змінами ніби стерта, не лише несуттєві властивості, елементи, структурні зв'язки і функції системи змінюють свою природу, але і суттєві змінюються частини"². Саме ця ідея повністю підтримана ідеологами соціал-демократії. Посилаючись на думку Ф.Тураті, Я.Вісолаті, Р.Гільфердінга, В.Алдера, О.Бауера, дисертант приходить до висновку, що домінуючим мотивом їх теорії є визнання факту неминучості революції, її взаємозалежності з реформами, а звідси довготривалості протікання. В творчості В.Леніна можна зустріти вказівки і на довготривалість соціальної революції (в основному дожовтнева творчість), і на її короткотривалість (післяжовтневі роботи, коли соціальна революція ототожнюється з політичною).

Суттєве неспівпадіння поглядів теоретиків комунізму і соціал-демократизму виявилось і в розумінні такого дуже важливого питання, як передумови здійснення соціальної революції. Соціал-демократичні теоретики, стоячи послідовно на позиціях економічного детермінізму, заявляють, що "нормальний", природний спосіб початку пролетарської революції пов'язаний лише з досягнувшим максимальної межі росту

1. Цит. по: Овчаренко Н.Е. Указ.соч. - С. 261.

2. Селезнев М.А. Социальная революция. - М. - 1971. - С. 91.

буржуазним способом виробництва. З їх точки зору, суб'єктивний фактор виступає лише як несуттєвий, а то і негативний момент. Дисертант, апелюючи до праць Маркса, Енгельса, Плеханова, Леніна, показує, що в цій позиції при її певній логічності, є і легко вражувані місця: з одного боку, вульгаризація проблеми співвідношення об'єктивних і суб'єктивних факторів революції, а з іншого - спрощене розуміння характеру її економічної підготовки.

Фактично вступ в соціалістичну революцію країн і з високорозвиненим капіталістичним способом виробництва, і з "середньо (низько-) розвиненим" є природним закономірним процесом. Але в першому випадку перехід до нового суспільства буде носити безпосередній характер (легший, безболісний і короткочасний), а в другому - опосередкований (важкий, часом болісний і довготривалий). Ці два шляхи руху до комуністичної формації визначають і два основні способи (які стали ще однією гранню протистояння комуністів соціал-демократів) здійснення політичної революції - мирний і немирний.

Класики марксизму визнали правомірність всіх форм революційної дії. В той же час вони обґрунтували ідею про перевагу мирного шляху розвитку революції, як найлегшого, вигідного і безболісного для народу¹. Лідери комуністів також ніколи в принципі не були проти мирного шляху здійснення революції, однак підкреслювали, що це надзвичайно рідкісна можливість.

Теоретики ж соціал-демократизму ливилися на ситуацію протилежним чином. До початку першої світової війни переважна більшість лідерів II Інтернаціоналу стали схилитися до безумовної переваги мирних способів класової боротьби і революції і неприйняття будь-якого насильства в цих питаннях. Практика соціального розвитку західного світу в XX ст. показала теоретичне обґрунтування соціал-демократичного шляху розвитку для певної категорії країн. В сучасну епоху мирний перехід до соціалізму не є рідкісним винятком, а виступає як закономірний вияв нових історичних умов.

Якщо ж аналізувати хід історії в цілому, то не можна не визнати, що все ж більше в ній представлений немирний шлях соціальних революцій, який бере свій початок в країнах "середньої" і "слабкої" ланки, які не досягли максимально можливого рівня розвитку способу виробництва. В дисертації обґрунтовується об'єктивна необхідність цього шляху здійснення соціальних революцій в

певних країнах. Наша революція є типовим прикладом революції в регіоні "середнього" ("слабкого") рівня розвитку попереднього способу виробництва, і тому виступає не просто результатом збігу сприятливих обставин в конкретно-історичній ситуації, а феноменом, який "вписується" в діалектику всесвітньо-історичного процесу.

Особливе місце в цьому розділі займає проблема специфіки комуністичної революції¹. Визначивши найбільш суттєві риси останньої, класики марксизму визначили і її принципи особливості: 1) довготривалість, 2) нелінійний характер, 3) всесвітньо-історичний масштаб здійснення. В роботі послідується остання риса комуністичної революції, яка (риса) залишається предметом суперечок теоретиків комуністичного напрямку в марксизмі.

IV глава дисертації "Основні сфери життя соціалістичного суспільства і динаміка уявлень в соціал-демократичній і комуністичній доктринах" присвячена поглибленому дослідженню еволюції поглядів прихильників двох течій в марксизмі на зміст економічної і політичної сфер життя соціалістичного суспільства.

В I розділі "Економічна сфера життя соціалістичного суспільства" обґрунтовується думка про те, що Маркс і Енгельс не залишили своїм послідовникам цілісного викладу свого бачення економічної сфери життя посткапіталістичного суспільства. Звідси соціал-демократи і комуністи використовували вироблену основоположниками марксизму теоретико-методологічну базу по-різному: першим, хто зорієнтувався на "зрілий марксизм" (перш за все погляди Ф. Енгельса), властивий підкреслений "прагматизм" їх економічної доктрини, для других, які взяли на озброєння ідеї молодих Маркса і Енгельса, характерний "романтичний утопізм" в цій сфері життя суспільства. Спроби Леніна і більшовиків скоректувати теоретичні уявлення в період непу закінчилися невдачею, сталінська концепція соціалізму пролуцентувала "економічні утопії".

Протилежність підходів двох течій марксизму до аналізованої сфери ясно виявилася у відношенні до обмінно-виробничих характеристик економіки соціалізму. Теоретики комунізму схилилися до думки, що останній притаманний прямий продуктообмін чи навіть продукторозподіл. В роботі аналізуються аргументи, які висувуються на користь цієї тези, обґрунтовується і їх теоретична слабкість, і

1. Термін "комуністична революція" за всіма теоретичними параметрами коректніший від терміну "соціалістична революція", яким стали оперувати прихильники обох галузей марксизму після смерті його основоположників.

невідповідність реальній практиці економічних процесів в країнах "реального соціалізму". Відзначається, що епоха реформації внесла суттєві корективи в уявлення теоретиків із комуністичного табору про роль товарно-грошових відносин і ринку при соціалізмі.

Ідеологами соціал-демократії необхідність ринку ніколи не ставилася під сумнів. Сьогодні для них актуальним є питання про ступінь співвідношення ринкового і планового господарства на різних етапах розвитку соціалізму. Загальним висновком проведеного аналізу є той, що співвідношення плану і ринку в соціал-демократичній доктрині вважається однозначно необхідним, однак ступінь цього співвідношення в різні проміжки часу, в програмних документах і працях теоретиків різних партій встановлювався завжди конкретно, виходячи з наявних соціальних умов і певних концептуальних установок.

Важливе місце в розділі займає дослідження тих форм власності, які повинні існувати при соціалізмі. Відзначається, що загальне уявлення про останній визначає і специфіку відношення до тих чи інших форм власності. Так, комуністи найперспективнішою (як "прокомуністично" орієнтованою) із останніх вважають загальнонародну. В роботі розглядаються причини ототожнення загальнонародної і державної власності в комуністичній доктрині. У соціал-демократів наймасштабнішою формою усупільнення при соціалізмі визнається державна (чи націоналізована) власність. Дисертант досліджує неоднозначне ставлення різних загонів соціал-демократії до останньої, порівнюючи його з поглядами ідеологів "єврокомунізму" (Р. Гаролі, Т. Петкова, Е. Фішера, О. Шика) з цього приводу. Підкреслено пріоритетне положення в соціал-демократичній концепції соціалізму займає колективна власність. Ця позиція суттєво відрізняється від поглядів Маркса і Енгельса на останню, які демонстрували все своє життя насторожене до неї ставлення. Ленінське відношення до цього питання також було неоднозначним: визнавши піл кінець життя важливість такої форми власності, як кооперація (асоціювання індивідуальної власності), він залишився непримиримим противником другої економічної форми колективізму - власності колективних (чи народних) підприємств (яка утворюється шляхом роздержавлення).

Принципові відмінності в поглядах теоретиків соціал-демократії і комунізму виявляються при вирішенні питання про співіснування "субстанціонально" соціологічних форм власності із залишками попереліх буржуазних укладів. В роботах Маркса і Енгельса фор-

мально визнавалося, що на етапі "раннього комунізму" повинні співіснувати новий уклад суспільного виробництва і пережитки минулого, однак ніякої конкретної проробки цього питання ми в них не знаходимо. В працях Леніна і його послідовників ця проблема актуалізувалася лише стосовно до перехідного періоду від капіталізму до соціалізму, сам же соціалізм сприймався як суспільство, яке базується лише на суспільній власності (державній і кооперативній) і абсолютно не допускає приватної власності ні в якому її варіанті. Соціал-демократична ж концепція спочатку будувалася на принципах "змішаної економіки", яка передбачає співіснування суспільних і приватних форм власності. Однак якщо ідеологи II Інтернаціоналу і РСД вважали "змішану економіку" властивою переходу від капіталізму до соціалізму, то сучасні соціал-демократи бачать в багатуокладній економіці ознаку власне "демократичного соціалізму".

2 розділ IV глави "Політична сфера життя соціалістичного суспільства присвячений вивченню політичного аспекту філософських концепцій соціалізму, які сформувалися в двох течіях марксизму. Виходячи із своїх уявлень про співвідношення об'єктивного і суб'єктивного в історичному процесі, теоретики соціал-демократизму і комунізму характеризують співвідношення економічних і політичних факторів при соціалізмі: у перших політика займає підлегле положення, у других - формально має першість в період здійснення політичної революції, а фактично виявилася домінуючою протягом всієї історії "реального соціалізму".

В дисертації розглядаються уявлення про політичну організацію соціалістичного суспільства, які склалися в соціал-демократичних і комуністичних теоріях. Аналіз починається з найважливішого політичного інституту - держави. Автор послідує погляди основоположників марксизму на цей предмет, підкреслює, що Маркс і Енгельс вважали абсолютно необхідним алам буржуазної державної машини уже на етапі переходу до "раннього комунізму" і заміну її диктатурою пролетаріату, сам же соціалізм, на їх думку, повинен бути недержавним соціальним утворенням. Ці погляди до початку революції в Росії попливав і Ленін. Однак післяжовтневі політ застави його змінити точку зору і визнати, що держава може зникнути із життя суспільства лише в умовах повного комунізму.

Поглядам теоретиків соціал-демократії на проблему держави при соціалізмі також властива еволюційна тенденція, однак вона показала себе в інших, ніж у Маркса, Енгельса і Леніна, площині.

Заперечуючи комуністичну перспективу людства, соціал-демократи переконані у вічності держави, і тому актуальною завжди вважали лише дискусію з питання: "якою повинна бути держава майбутнього?". До 1910 року серед ідеологів II Інтернаціоналу переважала думка, що соціалізм повинен породити принципово інший тип держави. Однак згодом (дякуючи перш за все працям Бернштейна і Каутського) став помінувати погляд, що соціалізм цілком може використати в своїх інтересах буржуазну державу, при тій неопминній умові, що держава ця - демократична. В роботі розкривається ця теза соціал-демократизму на прикладі аналізу партійних документів і праць лідерів РСД і Соцінтерну.

З темою державності при соціалізмі нерозривно зв'язана проблема політичного режиму (бюрократичного чи демократичного). Дисертант аналізує уявлення про бюрократію, які склалися в марксизмі, досліджує відношення класиків марксизму, а також Леніна до цього питання, розкриває сутність тоталітарно-бюрократичної системи, яка склалася в епоху сталінізму.

Значне місце в розділі виділене висвітленню розуміння демократії в соціал-демократичній і комуністичній концепціях соціалізму. Відзначається, що представники останніх суттєво розбігалися в поглядах на цей соціальний феномен: соціал-демократи розповсюджували принципи демократії на всі класи і прошарки в суспільстві (в тому числі і експлуататорські), комуністи - лише на трулячі маси; у перших демократія - це абстрактно-гуманістична норма, "абсолютна цінність" буття людства протягом всього його існування, у других вона - це форма політичного управління суспільством, режим влади, властивий лише класовим соціальним організаціям. Звідси випливає і різне ставлення до різних форм виявлення демократії. Так, для комуністів диктатура пролетаріату - це форма пролетарської демократії. Соціал-демократи ж, справедливо пов'язуючи пролетарську диктатуру з немирним способом здійснення соціальної революції, заперечували її демократичний характер.

Соціал-демократична доктрина, яка стала теоретичним вираженням іншої, ніж в Росії, соціальної реальності, вносила і вносить суттєвий внесок в теоретичне осмислення особливостей режиму "зрілої демократії", який переважно виступає у вигляді широкого розвитку представницької демократії. Відомий розвиток в обсязі соціалістичних концепцій одержала проблема суспільного самоуправління. Визначаючи, як і Маркс і Енгельс, велику роль останнього при со-

гіалізмі, представники двох галузей марксизму "розійшлись" з ними в розумінні суспільного самоуправління як неполітичної форми регулювання життя соціуму. Це привело до завищених оцінок рівня розвитку і можливостей самоуправління на нижньому етапі розвитку обох соціальних систем.

В завершальній, У главі дисертації "Соціалізм як міжформаційний перехідний період: логічний результат розвитку концептуальних поглядів в "інтегральному" марксизмі" відзначається об'єктивна необхідність різноманітності моделей соціалізму, які виступають як прояв єдиної сутності, чітко відчутної в послідовній поперельній главі. Найближчим до визначення "стрижня" філософської концепції соціалізму в "інтегральному" марксизмі виявилися теоретики, які поклали світоглядні крайнощі: "центристи" у соціал-демократів і "єврокомуністи" у комуністів.

Реалії ХХ ст., коли усвідомлення єдності світового процесу стало набуттям мільйонів, створили базу для конструктивного діалогу між комуністами і соціал-демократами, що може сприяти формуванню як єдиної концепції соціалізму, так і єдиної платформи для зародку її втілення в життя. На цьому шляху поєднання (синтез і взаємозняття) протилежностей - соціал-демократичної і комуністичної теорії - лише початок, за яким повинно йти "природження" якісно нового знання, яке поки що не проглядає виразно в цих доктринах, але без якого цілісна несуперечлива "інтегральна" концепція соціалізму стає неможливою. Найскладніше в цій операції - не вироблення чи виявлення в масиві знань, який уже є, необхідного, а "компоновка" наявного матеріалу, коли в результаті поєднання раніше "нез'єднуваного" виходить лещо цілісне, гармонійне, системно організоване.

Дисертант висуває гіпотезу про сутність соціалізму, яка (гіпотеза) представляється логічним результатом розвитку концептуальних поглядів в "інтегральному" марксизмі, тим результатом, який дозволить "зняти" повністю, чи значною мірою, ті багаточисленні протиріччя і помилки поглядів на соціалізм в усіх існуючих течіях марксизму. Суть гіпотези - розуміння соціалізму як міжформаційного перехідного періоду між капіталізмом і комунізмом, який бере свій початок з моменту здійснення політичної революції і закінчується повною побудовою комуністичного суспільства. В цій своїй якості соціалізм як посткапіталістична стадія прогресу будь-якого суспільства, що проявляється в найрізноманітніших формах, є загальною тенденцією розвитку світової цивілізації.

Обґрунтування цієї гіпотези можливе лише при співставленні соціалізму з його соціальною перспективою. В цьому випадку він, по-перше, знаменує собою перехід від переісторії людства до його справжньої історії, по-друге, знаходиться на зламі двох цивілізацій (культур) – індустріальної та "інформаційної", по-третє, готує базу для принципово нового історичного типу формації – комунізму. Всі три названі якісні етапи суспільства розкривають нам різнопорядкові сутності майбутнього соціуму, які аналізуються в роботі. В результаті аналізу дисертант приходить до висновку, що комунізм – це "нормальна" суспільна формація, яка природним шляхом виросла із попередніх стадій розвитку людського суспільства і яка абсолютно логічно "вписується" в процес саморозвитку соціальної матерії. В той же час абсолютно очевидна унікальність цієї формації, тому що вона не може: 1) навіть у вигляді укладу суспільного виробництва виникнути в недрах капіталізму; 2) співіснувати з іншими типами формацій у всесвітньому масштабі; 3) виникнути спочатку в одній окремо взятій країні.

Соціалізм може бути визначений як "прокомуністично організований капіталізм". Тобто він є двоїстим, гібридним ялом, при якому протиріччя капіталізму вирішуються лише частково. Всі явища суспільного життя, які мають місце в цій історично повгій проміжок часу (за винятком реформацій і перекручень), є за своєю природою "функціонально" соціалістичними, тоді як "субстанційно" соціалістичними є феномени-новоутворення, вілмінні від буржуазних укладів суспільного виробництва, які ще зберігаються в суспільстві

Як перехідна фаза соціального процесу, соціалізм є втлений рух, представляючий в своїй сутності комуністичну революцію. У зв'язку з цим він має своєю субстанційною основою соціальність як люмпнотворчість, і тому головною тенденцією його розвитку об'єктивно повинен бути гуманоцентризм.

За аналогією до інших міжформаційних перехідних періодів соціалізм може бути диференційованим на: модель соціалізму "безпосереднього" типу (для безпосереднього переходу до комуністичної формації) і модель соціалізму "опосередненого" типу (для опосередненого переходу). Обидва ці типи соціалізму перелбачають різноманітні "види" і "форми" в кожному з них, обумовлені національною специфікою країни, які здійснюють комуністичну революцію і особливостями конкретно-історичної обстановки (взаємодії об'єктивних і суб'єктивних, внутрішніх і зовнішніх факторів).

Однак стосовно соціалізму "опосередненого" типу на різних

континентах і в різних країнах, незважаючи на всю палітру національних особливостей, склалася модель "реального соціалізму" однієї форми - "вульгарного соціалізму" (грубого, примітивного, ненаукового), який являє собою спробу "силового впровадження" суспільних відносин зрілого соціалізму (а інколи і комунізму) при повній відсутності для цього матеріальних підстав. В роботі обґрунтовується думка про те, що ця форма "недосконалого" соціалізму є об'єктивно можливім варіант соціального розвитку, і звідси робиться висновок: соціалізм в нашій країні бу і є, але соціалізм "ранній, соціалізм "вульгарної" модифікації "опосередненого" типу, який відрізняється "деформаціями" і "порушеннями ходу" природно-історичного процесу соціальних перетворень. В той же час підкреслюється, що "вульгарний" соціалізм - можлива, але не неминуча форма опосередненого переходу до комунізму, який може мати реальні альтернативи.

Міжформативні переходи носять сталіальний характер. Соціалізм також володіє цією властивістю, і тому неприпустимо визначати властиві йому протиріччя, явища, закономірності як щось однозначне, одномірне протягом всього існування. В роботі зазначені три стадії соціалізму: "ранній соціалізм", "соціалізм", "зрілий соціалізм" - і визначені їх історичний зміст і завдання, зв'язана з перехідним характером соціалізму його багатоукладність специфічно проявляється на кожній із стадій цього суспільства.

Визначаючи цей факт, дисертант підкреслює, що соціалізм як посить складно організована система перелбає такий тип єдності його елементів, який досягається не шляхом руху останніх до ототожнення, а через інтеграцію, посилення взаємозв'язків і взаємпереходів різних форм. З метою обґрунтування цієї тези в дисертації проводиться філософсько-економічне дослідження форм власності в історичному процесі взагалі (індивідуальної, приватної, спільної) і при соціалізмі зокрема, результатом якого (дослідження) є висновок, що і "функціонально" і "субстанціонально" соціалістичні форми власності є різновидностями приватної власності, тільки другі відрізняються від перших неексплуататорським характером.

Орієнтація соціалізму на формування асоційованої власності вільних трудівників, яка реалізується в різноманітних формах, визначаючи конкретною історичною ситуацією перелбає обумовленість цього процесу станом організаційно-технологічних відносин і виробничих сил суспільства. Так, неогнорільність власності і багатоукладність економіки природним чином породжується обміном

діяльності і здібностями його учасників, які мають місце в соціалістичному виробництві. Винятковий вплив на трансформацію власності при соціалізмі роблять процеси, які відбуваються в найважливішому компоненті виробничих сил – праці: спочатку відбувається вивільнення праці шляхом її відлучення, тобто поєднання з власністю, а потім знищення праці шляхом зведення безпосередньої – конкретної і абстрактної – праці працівників до мінімуму і перетворення в головну виробничу силу суспільства "загальної наукової праці".

Стадіям розвитку соціалізму в цілому і його економічної сфери зокрема відповідають певні політичні структури. На стадії "раннього соціалізму" можливі три специфічні форми політичної організації суспільства: 1) диктатура пролетаріату, 2) народна демократія, 3) "правова держава" (перша можлива лише в соціалізмі "опосередненого" типу, третя – лише "безпосереднього", друга (залежно від конкретної обстановки) – в обох моделях). На етапі "соціалізму" формою держави стане "правова держава трудящих", а для стадії "зрілого соціалізму" буде характерна "асоційована держава", яка є інтернаціональним політичним утворенням, що вивільнилося від більшості своїх функцій всередині країни і передало їх неполітичному суспільному самоуправлінню народу, яке виступає "прообразом" комуністичного суспільного самоуправління.

В "Закінченні" дисертації робляться висновки за все дослідження в цілому, зазначається практичне значення одержаних наукових результатів. Зокрема, дисертант обґрунтовує думку про соціалістичну природу суспільних організмів значної групи індустріально розвинених країн Заходу, які здійснюють "безпосередній" перехід до комунізму. Підкреслюється також, що природним шляхом подолання кризи, яка урадила нині країни "реального соціалізму", є не реставрація капіталізму в них, а "визначення" на етапі "раннього соціалізму" і наступний розвиток в руслі не "вульгарного", а "природного" соціалізму. Резюмуючи сказане, дисертант відзначає: майбутнє (відносно віддалене) у всіх народів світу одне – спочатку "конвергенція" ("взаємопроникнення") різних моделей соціалізму на стадії "зрілого соціалізму", а потім вступ єдиною людською спільністю в "інформаційну" цивілізацію і комунізм.

ПУБЛІКАЦІЇ

За темою дисертації автором опубліковані 36 робіт обсягом 40 л.а. В тому числі:

I. Социализм: теория и практика (опыт системного анализа). -

Депоновано в ІНІСН РАН в серпні 1992 р. (20,8 л.а.).

2. Классы и классовая борьба. - Запорожье, 1984 (1,2 л.а.).

3. Социал-демократическая концепция социализма в марксизме. - Депоновано в ІНІСН РАН в лютому 1993 р. (3,2 л.а.).

4. XXVI съезд КПСС о совершенствовании социалистического образа жизни и росте благосостояния советских людей // Проблемы философии, 1981, № 52. - К., изд-во при КГУ (в співавторстві з Василенко В.Л.) (0,3 л.а.).

5. Историко-философский анализ принципов характеристики детерминации образа жизни личности в ленинско-марксистской философии. - Депоновано в ІНІСН РАН в червні 1981 р. (0,7 л.а.).

6. Источники и движущая сила развития зрелого социализма как тождество // Источники и движущие силы развития социализма. - М.: ИФАН, 1986 (0,4 л.а.).

7. Наука как производительная сила в условиях социализма. - Депоновано в ІНІСН АН СРСР в квітні 1985 р. (в співавторстві з Довгаленко В.М.) (0,7 л.а.).

8. Политические режимы при социализме // Философия как феномен культуры. - Днепропетровск: изд-во при ДГУ, 1993 (0,5 л.а.).

9. Совершенствование социалистического образа жизни как условие формирования социально однородности общества. - Депоновано в ІНІСН АН СРСР в листопаді 1985 р. (1,4 л.а.).

10. Соотношение условий и образа жизни личности в социалистическом обществе. - Депоновано в ІНІСН АН СРСР в квітні 1984 р. (1 л.а.).

11. Социализм и капитализм: формы и методы идеологического противоборства. - Депоновано в ІНІСН АН СРСР в липні 1986 р. (в співавторстві з Ногіної М.Г.) (1,2 л.а.).

12. Условия и факторы в системе детерминант образа жизни личности // Человек как проблема исторического материализма. - М.: ИФАН, 1985 (0,4 л.а.).

13. Эпоха реформации социализма и развитие социально-классовой структуры нашего общества // Вісник ДГУ, сер. Філософія. Соціологія. Політологія. - Дніпропетровськ. - 1993 р. (0,4 л.а.).

14. Будущее социализма в ракурсе культурологического, цивилизационного и формационного анализа // Философия в современном мире. - Днепропетровск, 1991 (0,2 л.а.).

15. К вопросу о природе социализма как переходного периода // Перестройка: философские и социальные аспекты. - Днепропетровск, 1989 (0,2 л.а.).

16. Об исходных стимулах социально-экономического развития социалистического общества // Научно-технический прогресс и закономерности развития советского общества. - Горький, 1987 (0,2 л.а.).

17. Рынок: иллюзия и реальность // Становление рыночных структур и исследование новых видов социально-трудовой активности человека. - Калининград, 1991 (0,1 л.а.).

18. Советский человек как собственник // Марксистско-ленинская концепция человека и научно-технический прогресс. - Свердловск, 1987 (0,1 л.а.).

19. Социализм как социальная революция // Современный социализм: методология изучения, противоречия, перспективы развития. Ч. I. - Грозно, 1990 (0,1 л.а.).

20. Человеческий фактор и перестройка // Человеческий фактор (методологические и социальные аспекты). - Днепропетровск, 1988 (0,1 л.а.).

AB 27.255

1910

1910

1910

1910

1910